

Farkas Péter

A rendszerszemléletű kritikai közgazdaságtan védelmében¹

Nagyon fontos tartom, hogy *a válságról, és annak kapcsán a tudomány felelősségéről* közösen elgondolkodjunk. Manapság ugyanis a legtöbb hazai szakember azt állítja, hogy a válság nem volt előre látható, a tudományt ezért nem lehet elmarasztalni. E nézet szerint a mostani globális válságon éppúgy túl leszünk, mint a korábbiakon, legfeljebb a piacokat az elkövetkező években kicsit jobban kell regulálni a globális intézmények és az államok szerepvállalásával. Még az a valóságtól teljesen elrugaszkodott vélemény is napvilágot látott az elmúlt évtizedek hazai vezénylő közgazdászainak egyikétől, hogy tulajdonképpen 2008-9-ben sem volt „depresszió” (hosszú ciklusú általános válság szóba sem kerül), legfeljebb a szokásos konjunktúraciklushoz és az állam túlzott szerepéhez köthető kisebb válságjelenségekről volt szó, melyek lényegében a korábbi, szabadpiaci módszerekkel, az állam szerepének további korlátozásával orvosolhatóak (Csaba 2010).

Az ilyen vélemények felelőtlenül, egyáltalán nem néznek szembe a világgazdaság jelenlegi egyensúlyi zavarainak történelmileg példátlan méreteivel (a globális GDP 30-35-szörösét kitevő fedezetlen pénzügyi luftballon-forgalommal és a tízszeresét kitevő globális halmozott adósságállománnyal, a tőzsdei indexek tíszereződésével, a jelentős fizetésimérleg egyensúlytalanságokkal, a több iparágban a válság kitörése után öt évvel is megmaradt hatalmas felesleges termelőkapacitásokkal, stb. – azaz általában a *tőketúlfelhalmozással*), a válság rendszerjellegével.

Az ilyen vélemények „eltekintenek attól”, hogy a kilencvenes évek második felétől sokan figyelmeztettek a gyülekező viharfelhőkre, a gazdasági és társadalmi kockázatokra a nemzetközi szakirodalomban, köztük elég sok magyarul is megjelent műben,² s néhányan a hazai szakközgazdászok közül is felhívták a figyelmet a növekvő feszültségekre, a neoliberális gazdaságpolitika fenntarthatatlanságára (erről alább lesz szó). Most csak egyetlen bizonyító erejű hazai példát hozok elő a nem távoli múltból: az akkori *MTA Világgazdasági Kutatóintézet* a kormányzatnak készült anyagaiban 2006-tól jelezte a maga konkrétságában a

¹ Az MTA Politikatudományi Intézet szervezte Válság és társadalomkutatás műhelykonferencián, 2010. november 9-én elhangzott előadás frissített szövege.

² E művek általában nem a szakmai központok jóvoltából, hanem egyes nem szakmai könyvkiadók magánszorgalmából jelenhettek meg. Az irodalomjegyzéket nem terhelem, de itt megemlítek néhány szerzőt a kiadó megjelölésével. A kapitalizmus kereteiben gondolkodó aggódók: Stiglitz (Napvilág), Korten (Kapu), Martin és Schumann (Perfekt), Hellyer (Gondola), Ellwood (HVG), Giddens és Diamond (Demos), Gilpin (BUCIPE), Soros (Scolar), S. George (Napvilág). A rendszerkritikusok: Mészáros (Napvilág), Wallerstein (L'Harmattan), Went (Perfekt).

világgazdaság sebezhetőségének drámai növekedését és a nemzetközi mezőnyben is elsőként hívta fel a figyelmet a közeledő válság várhatóan általános jellegére. Például a Magyar gazdaság világgazdasági környezete 2008-ig című, 2006 márciusában készült tanulmányunkban azt írtuk, hogy a konjunktúraciklus talán még 2008-ig kitarthat, de nagyon erősen figyelmeztettünk arra, hogy a kialakult szerkezeti-arányossági feszültségek a konjunktúraciklus végét okozhatják, sőt még arra is, hogy a válság az amerikai ingatlanpiacról indulhat ki. Idézem: „Rizikótényező az USA még mindig növekvő kereskedelmi és fizetési hiánya, a tőkeáramlás egyes térségekből és az alacsony beruházási ráták, a monetáris és fiskális politikák lazulása, az ingatlanpiacok és tőzsdék felfűtöttsége, továbbá az, hogy a pénzügyi hozamok tartósan magasabbak, mint a reálgazdaságiak... A pénzügyi piacok folytán egyes országokban, de főleg az Egyesült Államokban ingatlanpiaci luftballon alakult ki, amely hirtelen kipukkadhat. A tőzsdemutatók újra elérték ezredfordulós maximumukat, ami ugyancsak túlértékeltséget jelent... Nem kizárt az Egyesült Államok pénzügyi megingása, a tőzsdék értékvesztése, a gazdasági növekedés megakadása, aminek erős világgazdasági kihatásai is lehetnek” (A magyar gazdaság... 2006).

Mindazok, akik hittek a gazdasági és a transznacionális tőkecentrumok, a politikai elitek által agyamosásig hirdetett és támogatott hegemon gazdasági ideológiában, a neoliberalizmusban, hittek abban, hogy a spontán piaci mechanizmusok mindent rendbe tesznek és biztosítják a gazdasági egyensúlyt –, nos e szakemberek nem néztek és most is nagyon nehezen néznek szembe a világgazdaság továbbra is fenntarthatatlan feszültségeivel, egyensúlyi zavaraiival, nem mernek számot vetni eddigi elméleti alapjaik csődjével.

Mindez azért is „érthetetlen”³ és szomorú, mert a *legkiválóbb elmék már a neoliberais korszak kezdetén, három évtizeddel ezelőtt igen jól látták és bemutatták azokat a mélyfolyamatokat, amelyek a kétezres évekre a világgazdaság történetének legnagyobb (a 29-33-as válság előtti messze meghaladó) feszültségeihez, és a magához a válsághoz vezettek. Az először a Fejlődés-tanulmányok sorozatban 1987-ben megjelent, majd két évtized múltán reprint kiadásban kiadott Válság kötetben (Válság... 2009) szerepel a kiváló Willy Brandt által vezetett, akkoriban világhírűvé vált bizottság anyaga (Észak–Dél... 2009). Már 1980-ban nyugtalanságukat fejezték ki a spekulációs tőkeáramlások és ennek kapcsán a súlyos fizetési mérleg-egyensúlyhiányok miatt, s a kiszámíthatóság kedvéért az SDR tartalékvaluta szerepét*

³ Valójában egyáltalában nem érthetetlen: a globális térben mozgó, a pénzügyi extrajövedelmekben, a piaci hegemoniában és a perifériák olcsó munkaerejének kihasználásában érdekelt koncentrált centrumtőke (tulajdonosok) mindennapi profitérdeke hajtotta előre a parttalan piaci liberalizációt, s a „tűzhöz” közeli értelmiségi elitek minden módon biztosították ennek ideológiai hegemoniáját (bár a Lajttól nyugatra a neoliberális gondolkodás nem vált olyan egyeduralmódóvá, mint szép hazánkban).

javasolták (akárcsak manapság Kína és a Stiglitz Bizottság). Ugyanakkor Brandt és bizottsága a legelősebben vetette fel a jövedelmi különbségek tarthatatlan növekedését és a környezet szennyezésének kérdését. Még azt is felemlítették az anyag készítői – ez erős tisztánlátásról tanúskodik –, hogy a technika kiszorítja az embert a termelésből, ez csökkenti a foglalkoztatás lehetőségét, aminek súlyos következményei lesznek, sőt e folyamat akár háborúhoz vezethet.

Henry Kissinger eredetileg éppen 30 éve, Magyarországon pedig az 1987-es „válságkötetben” megjelent tanulmányának címe is jelezte a folyamatok drámaiságát: A világgazdaság megmentése (Kissinger 2009). Hangsúlyosan szólt a lebegő árfolyamok és a spekuláció veszélyeiről, a visszafizethetetlen, a csakis a hitelező bankok harácsolását szolgáló(!) adósságproblémáról és a fejlődő országokra kényszerített gazdaságpolitikai egyenzubbony veszélyeiről. Utalt a világkereskedelem fejlődő országokat sújtó egyenlőtlenítő hatására, s ő is felemlítette, hogy az elmélet által ígérttel ellentétben, a munkaalkalmak száma világszerte csökken. Kijelentette, hogy olyan jelentős válsághoz vezető feszültségek halmozódnak, melyet „a szabadpiac önmagában nem fog leküzdeni” (i. m. 27).

Willi Brandt és Henry Kissinger persze nem a marxista háttérű világrendszer elméletre hivatkozott, sőt a kapitalizmus megmentésén, az ellentmondások megoldhatóságán gondolkodott. Ugyanakkor – jelentős tudás birtokában – ebből a szempontból a kritikai rendszerszemléletű iskolához hasonlóan, széles összefüggéseikben, módszertani értelemben rendszerszerűen, egymásra hatásukban tudták elemezni a világgazdaság valós folyamatait, tényeit. És – mint a Brandt jelentés címe, illetve Kissinger nézete az adósságproblémáról is mutatja – még a centrum-periféria viszony bizonyos ellentmondásait is felismerték. A szóban forgó „válságkötetben” szereplő neomarxisták (Samir Amin, André Gunder Franc, Immanuel Wallerstein) persze a tények és folyamatok (előbbieknél kevésbé részletes) elemzése alapján tovább mentek a rendszerkritika irányába. Még manapság, a válság 5. évében is az a helyzet, hogy ha valaki akárcsak Brandt-hoz vagy Kissingerhez hasonló nézeteket hangoztat a magyar közgazdasági közéletben, azaz csak a tényfolyamatokra és azok összefüggéseire hivatkozik, könnyen megkapja a demagóg vagy irreális jelzőt. Ahogy mondani szokták: jaj a tényeknek!

S ha a válság és a tudomány viszonyáról beszélünk, szólni kell arról is, hogy hogyan kezelték a hazai szakmai fórumok a kritikai, válságfolyamatokat bemutató, a veszélyekre a figyelmet felhívó, rendszerszemléletű kutatókat, írásaikat az elmúlt években. Ezt akkor is meg kell tenni egyszer – bár ez kellemetlen –, ha elsősorban személyes tapasztalataimból tudom hozni a példákat.

Az elmúlt két évtizedben, de tulajdonképpen már a nyolcvanas években, a hazai hangadó szakmai körökben szinte tabu volt a világgazdaság rendszerszemléletű globális folyamatainak elemzése és a neoliberális világrend veszélyeivel, a kapitalizmus egyes immanens ellentmondásaival való szembenézés. Még nehezebb volt az ilyen tárgyú dolgozatok publikálása. A legmagasabban értékelt közgazdasági folyóiratokban ez lényegében lehetetlen volt. Azon a konferencián, melyen a jelenlegi írás lényege előadás formájában elhangzott, ott ült Szabó Katalin, a Közgazdasági Szemle akkori és hosszú ideig volt főszerkesztője. Elmondtam, hogy – bár volt olyan nem globalizációs tárgyú írásom, mely megjelent – a beküldött tartalmasabb, elméleti kérdéseket is érintő írásaimra Szabó Katalintól több esetben igazán udvarias választ kaptam, mely körülbelül így hangzott: Péter, ez tényleg jó írás, de a szemlélete más, mint a Szemléé, publikáld ott, ahol a tiedhez hasonló a nézet. Ilyen közgazdasági folyóirat pedig valójában nem létezett. Persze nem csak én jártam így, vagy hasonlóan, más közgazdász kollégáim is. A legutóbbi évben pedig már az is többször előfordult, hogy a szerkesztőségeknek elküldött levelekre, dolgozatokra egyszerűen nem érkezett válasz.⁴

A kapitalista rendszerváltást követően az akadémiai körökben magasan jegyzett tudományos folyóiratok közül az egyetlen a Társadalmi Szemle volt, mely – elsősorban Szalai Erzsébet rovatvezető holisztikus szemlélete jóvoltából – szívesen publikálta a nem neoliberális közgazdasági elemzéseket is. A Társadalmi Szemle mögül azonban, nem véletlenül, „elfogyott” a pénz, 1998-ban megszűnt. Az a folyóirat, mely következetesen publikálja mindmáig a baloldali, nem neoliberális „alterglobalista” nézeteket, a hivatalosságok által többnyire nem jegyzett magas színvonalú Eszmélet.⁵ A jobboldali antiglobalista nézeteknek már sokkal több lehetősége van, pl. a Valóságban és sok más folyóiratban. Ráadásul a tudományos teljesítmények értékelésénél, pontozásánál erős az arisztokratizmus. Egy esetben azt a szemrehányást kaptam, hogy miért nem a Közgazdasági Szemlében publikálok (sic!), miért a Magyar Tudományos Akadémia (!) Magyar Tudomány

⁴ Más fontos közgazdasági folyóiratok, pl. a Külgazdaság és a Pénzügyi Szemle is hasonló gátakat állított. A Közgazdasági Szemle egy ellenkező nézeteket tartalmazó lektori vélemény alapján 2011-ben még visszautasította Artner Annamária és Róna Péter (!) közös írását az euró-övezet rendszerválságáról, s abban az évben hasonlóan jártam magam is a globális világgazdasági válság elhúzódásának okairól írt, sok statisztikai elemzéssel alátámasztott, ugyanakkor elméleti következtetéseket is tartalmazó tanulmányommal. E két dolgozat végül a Corvinus Egyetem Köz-Gazdaság c. folyóiratában jelent meg.

⁵ Új biztató fejlemény, hogy az Eszmélet folyóirat az MTA KRTK Világgazdasági Intézetének publikációértékelési listáján „A” kategóriás lett az elmúlt évben! Az Eszmélet tudományos kerekasztal-beszélgetéseket is rendez, ahol pl. a válság és világrendszer kapcsolatát is elemeztük többek mellett közgazdasági nézőpontból (lásd az irodalomban: Artner 2008).

című folyóiratában jelentek meg pl. az állam közgazdasági szerepével foglalkozó elmélettörténeti írásaim?!

Az igazsághoz tartozik ugyanakkor, hogy a válság kitörése óta egyes szakmai fórumokban (Köz-Gazdaság, Fejlesztés és Finanszírozás, Fordulat, stb.) már megjelentek kritikai elemző írások. Ugyanakkor mintha új szelek kezdenének fújni a Közgazdasági Szemlénél is, most a világgazdasági válság ötödik évében világgazdasági elemzések is kezdenek megjelenni.

E téma kapcsán szóba kell hoznom a saját akadémiai tudományos minősítésemet, mivel azt hiszem, hogy az ilyen esetek képezték a szakmai diszkriminációs jéghegy egyik csúcsát az elmúlt években. Nem könnyű erről beszélni, mert egyéni sérelemnek tűnik, de megteszem, mert nem egyedülálló az esetem, csak a Világgazdasági Kutatóintézetben hárman jártunk hasonlóan. A habitusvizsgálat során azt hittem nyeregben vagyok három szakmai támogató opponensi vélemény birtokában és a szakmai teljesítményt értékelő pontrendszer követelményeinek másfélszeres teljesítésével. A minősítési eljárás „palackjának” azonban van egy szűk nyaka: az MTA Társadalomtudományi Szakbizottsága elé egyetlen személy által megírt, csupán másfél oldalas összefoglaló kerül, melynek alapján a szakbizottság – ebben a közgazdászok erős kisebbségben vannak(!), a témához értő kutató pedig jószerint egyáltalán nincs –, lényegében véve eldönti a jelölt sorsát, eldöntötte az enyémet is. Fellebbezésnek pedig helye nincs. Tisztán feudális rendszer. A másfél oldal felülírta az opponensi véleményeket. Mindezt most elsősorban *azért hozom szóba, mert a disszertációm tárgya a várható nagy válsághoz vezető folyamatok statisztikai és tartalmi elemzése volt!* Miután könyv formában megjelent (Farkas 2002), magam 12 egyetemről és főiskoláról tudtam, hogy tananyaggá, illetve oktatási segédanyaggá lett. Végül még egy mosolyogtató adalék ehhez a történethez: megéltem, hogy az egyik tudományos minősítésért felelős legfelső vezető az eset után behívott a Tudományos Akadémián a szobájába és azt mondta: követte az esetet és csak azt tudja mondani, hogy a szakmai nézetkülönbségek másutt is érvényesülnek, a matematikusoknál is harc folyik az elméleti és az alkalmazott matematikusok között.

+ + +

A publikációs nehézségek és az elhallgatási törekvések ellenére viszonylag széles körben folytak globalizációkritikus, neoliberalizmus-kritikus és részben kapitalizmuskritikus közgazdasági kutatások, melyekről a szakma krémje nem nagyon akart tudni.

Már a kilencvenes években kialakult a nem neoliberális álláspontokat elfoglaló közgazdászok műhelykapcsolata. Kezdetben a KSH gazdaságkutató intézetében jöttünk össze műhelyvitákra. Később elsősorban Lóránt Károly áldozatos szervező munkája révén a Magyar Közgazdasági Társaságon belül létrejött a Fejlődés-gazdaságtani Szakosztály, ahol már közös műhelymunka is folyt, melynek eredménye pl. egy a világgazdasági és a hazai folyamatokat elemző közös tanulmánykötet majdnem szamizdatos megjelentetése volt. Ebben a szakosztályban a mérsékelt konzervatívoktól a szocialista-neoliberális nézetektől lényegesen balra álló közgazdászokig tudunk szót érteni mindmáig a világgazdaság veszélyes tényfolyamatainak elemzése alapján, továbbá a meztelen tőkeérdek szükséges korlátozásának, a belső fejlődés és szociális biztonság fontosságának gondolata mentén. Ugyanez a szellemi kör volt a főszereplője a Világbank támogatásával az ezredfordulón folyt SAPRIN kutatásnak, mely a világbankos programok negatív hatásait is feltárta (lásd az irodalomjegyzékben SAPRIN). Ez a több országra kiterjedő kutatás hozzájárult Joseph Stiglitz, volt világbanki első alelnök anti-neoliberális nézeteinek megerősödéséhez.

A 2000-es évek közepén a Politikatörténeti Alapítvány támogatásával folytatott globalizációkutatás eredménye több tanulmánykötet, köztük egy közgazdasági témájú, és több önálló könyv megjelenése volt. Ezek többek között azt sugallták, hogy a politikai baloldalnak is szembe kell néznie a globalizáció és a neoliberális politika ellentmondásaival (A globalizáció és hatásai... 2008). E kutatási program keretében született Artner Annamária és Szigeti Péter kiváló rendszerkritikus globalizáció-elemzése.

Artner Annamária – szerintem nagyon is megalapozottan – a monopolizációt, a transznacionalizálódást, a hierarchia nemzetközi dimenzióinak növekvő szerepét és erősödését hangsúlyozta a globalizációban (Artner 2006, 20). S ami a jelen dolgozat tárgyát illeti, Artner jelentős új tudományos eredménye a válságáthárítás nemzeti és nemzetközi csatornáinak, valamint az országcsoportok egymásra ható konjunktúraciklusainak elemzése e könyvében (uo. 24) és egyéb dolgozataiban. Artner elmélyülten elemzi a globalizáció és a válság munkaerő-piaci következményeit, a nemzeti és nemzetközi jövedelmi szakadékok növekedését, ezek okait, elméleti hátterét.

Szigeti Péter világrendszer szemléletben, nagy elmélyültséggel mutatja be a nemzeti és a nemzetközi egyszerre jelenlévő és egymásra ható jellemzőit, ugyanakkor a hegemonia nemzetközi viszonyait. A mai kapitalizmust a dezetatizációval jellemzi (én ezt inkább funkcióváltásnak tartom). A jelenlegi világrendszer három alternatíváját vázolja fel: a változatlan középtávút, a globálisan szervezettet (keynesit) és az újszocialistát (Szigeti 2005).

A baloldali, közösségi értékeket felvállaló közgazdászok gyülekezőhelye lett a világmozgalom részét képező Magyar Szociális Fórum, azon belül elsősorban az ATTAC Magyarország Egyesület Tudományos Tanácsa. Az e körhöz szélesebben kapcsolódó félszáz értelmiségi vitáinak eredményeként született meg 2009-ben a 90 fokok fordulat (lásd az irodalomjegyzékben) című gazdaságpolitikai és társadalompolitikai program, melynek szakmai megvitatása – a jelenlegi közhangulatban – végül nem vált elég szélessé. Az ATTAC Tudományos Tanácsa antineoliberális tartalmú, részben rendszerkritikus világgazdaság- és globalizációkritikai kisszótárt is kidolgozott (az Adóparadicsomtól... 2008).

Több hazai közgazdász hosszú évek óta aktív, vagy támogató részese az European Economists for an Alternative Economic Policy in Europe munkacsoportjának, mely minden évben EuroMemorandum néven nem neoliberális, lényegében baloldali keynesiánus, esetenként azon is túlmutató közösségi gazdaságpolitikai javaslatokkal bombázza az Európai Unió legfőbb döntéshozó szervezeteit (lásd az irodalomjegyzékben: European Economists...).

Mint a nemzetközi szakirodalomban, a hazaiakban is vannak olyan nem kifejezetten rendszerkritikus kutatók, egyetemi oktatók, köztük akadémikusok, akik az elmúlt két évtizedben is ragaszkodtak a nemzetközi gazdasági viszonyok módszertanilag rendszerjellegű elemzéséhez, bemutatták annak hierarchikus, egyenlőtlenségeket szülő ellentmondásos vonásait is (miközben azért alapjában véve fenntarthatónak, javíthatónak tartották a mai világrendet). A világgazdászok többsége fellépett a vállalati szemléletű közgazdasági elmélet (mikroökonómia) nemzetközi gazdaságra történő, leegyszerűsítő kiterjesztése ellen. Ennek következtében egy ideig veszélybe került a Corvinus Egyetem Világgazdasági Tanszékének léte is. Simai Mihály akadémikus a világkapitalizmust egyetemes rendszerként mutatja be, melyben a transznacionális társaságok az integrátorok és az egyenlőtlen tulajdonviszonyok miatt (!) is nő a jövedelmi különbség. Szerinte kérdéses, hogy a globális kapitalizmus hogyan alkalmazkodik a XXI. századi kihívásokhoz (Simai 2007, 26–29). Szentes Tamás akadémikus a jelen válsággal foglalkozó kötetében a világgazdaságot – mint évtizedek óta – szerves rendszerként tárgyalja. A válság okai között az egyenlőtlenítő, a tulajdonviszonyokat is magába foglaló aszimmetrikus függőségi viszonyokat is elemzi. E kötetében szenvedélyes vitairatot publikált a leegyszerűsítő, neoliberális közgazdaságtan elmélete és oktatási hegemóniája ellen (Szentes 2009). Magáról a rendszerszemléletről pedig lásd írását az Eszmélet 91. számában (Szentes 2011)!

A válság nyomán a legszélesebb horizontú kutatók, elsősorban a globális gazdaságot egységében felfogó és elemző tudósok, részben újragondolva a tanulságokat, határozottabb

lépéseket tettek az elmúlt három évtized neoliberális világrendjének kritikája irányába. Ennek bizonyosága a Válságfelhalmozás c. kötet (Eredeti válságfelhalmozás... (2009). Véleményem szerint a kötet szereplői nem jutottak el a fentebb idézett, két évtizeddel korábbi, most újra kiadott Válság kötet szerzői kritikai álláspontjának élességéig (talán csak Szalai Erzsébet, a szerkesztő Mészáros Ferenc és részben Szentes Tamás), mégis hatalmas lépést jelent a neoliberális korszak ellehetetlenülésének felismerése felé. A Corvinus Egyetemen megjelent (Világgazdasági válság... 2009) tanulmánygyűjtemény szerzőinek egy része is többé vagy kevésbé kritikai álláspontot foglalt el a jelenlegi világgazdaság és válság sok kérdésében.

A mai kapitalizmust elemző könyvek közül továbbá kiemelkedőnek tartom *Szalai Erzsébet* Az újkapitalizmus és ami utána jöhet... c. munkáját (Szalai 2006). Ebben a tőkés globalizáció irracionálisát és következményeit, a kizsákmányolást és az elidegenedés folyamatait marxi osztályalapú keretekben tárgyalja. A válságot összefüggésbe hozza profitésséggel és többek között a profitráta süllyedő tendenciájával, a túltermeléssel! Sok vitám is lehetne, például az eljövendő újszocializmusról, de itt most nem ez a lényeg.

Kiemelkedő fontosságúnak, útmutatónak tartom *Rozsnyai Ervin* marxista művét, melynek címe Az Imperializmus korszakváltásai (Rozsnyai 2002). Eszerint korunk kapitalizmusa a transznacionális monopolkapitalizmus, mely az imperializmus (monopolkapitalizmus) harmadik korszaka – a magánmonopolista és az állammonopolista szakasz után. Az 1970-es évektől a gazdasági viszonyok nemzetköziesítésével (globalizálásával) ellentételezték a profitráták süllyedő tendenciáját. A kiteljesedő nemzetközi integráció „a kapitalizmus legfelső fokának legfelsőbb foka” (151), ugyanis a végletekig kiéleződik a kapitalizmus alapvető ellentmondása a közösségi termelés és a tőkés egyéni kisajátítás között. Az általános kapitalista válságok, melyekből a kiút csak formációváltással („forradalmi ugrással”) vagy viszonylagos belső ugrással (a kapitalista termelési viszonyok átalakításával) lehetséges, *csomópontválságnak* nevezhetők (i. m. 28). A globális kapitalizmus ilyen általános válságának korszakát éljük.

Élt, létezett tehát a neoliberális hegemoniával és sok esetben a kapitalizmussal szembehelyezkedő rendszerszemléletű kritikai közgazdaságtan az elmúlt két évtizedben a világban és hazánkban, s a válság nyomán meg is erősödött. Úgy látszik azonban, hogy a keynesi típusú mentőakciókkal megszelídített válság ma még nem elég mély ahhoz, hogy a közgazdasági és társadalompolitikai nézetek harcában egyértelmű áttörést kényszerítsen ki (nemzetközileg és országunkban). Jaj nekünk, könnyen lehet, hogy e váltás elmaradásának egy mainál is sokkal hatalmasabb világgazdasági megrázkódtatás lesz az ára! Márpedig

Rozsnyai Ervin említett gondolataira is támaszkodva kimondható: ha a kapitalizmus nem talál a válságból kivezető, a termelési viszonyait részlegesen megújító, új hosszúciklust indító modellt, akkor a rendszerszintű válság a végtetekig kiéleződhet, a tömegmozgalmak erősödése nyomán újra az emberiség napirendjére kerül a közösségi társadalom megvalósításának (kikínlődésének) ügye.

Hivatkozott irodalom

- az Adóparadicsomtól a Zöldmozgalomig. Kritikai szócikkek a világgazdaságról és a globalizációról* (2008). Szerkesztette: Andor László és Farkas Péter. Budapest, Napvilág Kiadó, 299
- Artner Annamária (2006): *Globalizáció alulnézetben. Elnyomott csoportok – lázadó mozgalmak*. Budapest, Napvilág Kiadó, 279
- Artner Annamária (2008): Nemzetközi pénzügyi válság és a világrendszer-kritika: hozzászólás a kerekasztal-beszélgetéshez a Kossuth Klubban. *Eszmélet* 80. sz., 5–25
- Csaba László (2010): Keynesi reneszánsz? *Pénzügyi Szemle* 2010/1. sz., 5–22.
- Eredeti válságfelhalmozás. Összeomlás vagy átalakulás?* (2009): Szerk.: Mészlivetz Ferenc. Szombathely – Budapest, Savaria University Press, MTA Politikatudományok Intézete, 301
- Észak–Dél: Egy túlélési program. A Brandt jelentés. (2009): In: *Válság világrendszer-szemléletben*. Szerk.: Mészlivetz Ferenc. Szombathely, Savaria University Press, 209–374
- European Economists for an Alternative Economic Policy in Europe
<http://www.euromemo.eu/>
- Farkas Péter (2002): *A globalizáció és fenyegetései. A világgazdaság és a gazdaságelméletek zavarai*. Budapest, Aula Kiadó, 283
- A globalizáció és hatásai. Európai válaszok*. (2008): Szerkesztette Csáki György és Farkas Péter. Budapest, Napvilág Kiadó, 377
- Kissinger, Henry (2009): A világgazdaság megmentése. In: *Válság világrendszer-szemléletben*. Szerk.: Mészlivetz Ferenc. Szombathely, Savaria University Press, 19–28
- A magyar gazdaság világgazdasági környezete 2008-ig* (2006): Budapest, MTA Világgazdasági Kutatóintézet. Kézirat, 30.
- Rozsnyai Ervin (2002): *Az imperializmus korszakváltásai*. Budapest, magánkiadás, 191
- SAPRIN, Structural Adjustment Participatory Review International Network Lásd: <http://www.saprin.org/hungary/hungary.htm>
- Simai Mihály (2007): *A világgazdaság a XXI. század forogtatáiban. Új trendek és stratégiák*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 428

- Szalai Erzsébet (2006): *Az újkapitalizmus és ami utána jöhet...* Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 165
- Szentes Tamás (2009): *Ki, mi és miért van válságban? A leegyszerűsítő nézetek és szemléletmód kritikája.* Budapest, Napvilág Kiadó 232
- Szentes Tamás (2011): Gondolatok a rendszerszemléletről, rendszerértelmezésekről és rendszerátalakulásokról. *Eszmélet*, 91. sz., 28–38
- Szigeti Péter (2005): *Világrendszernézőben. Globális „szabad verseny” – a világkapitalizmus jelenlegi stádiuma.* Budapest, Napvilág Kiadó, 288
- Válság világrendszer-szemléletben* (2009): Szerk.: Mészlivetz Ferenc. Szombathely, Savaria University Press, 377.
- Világgazdasági válság 2008-2009. Diagnózisok és kezelések.* (2009): Budapest, Aula Kiadó, 443
- 90 fokos fordulat – kiút a válságból. Javaslat a magyar gazdaság és társadalom új pályára állítására* (2009). <http://www.90fokosfordulat.hu/>